

Ірина КЛИМЕНКО,

наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

Періодичні видання першої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Загальний огляд

У статті розглядається провідне місце періодичних видань у джерельній базі історії України. Визначено їх специфічні риси: комплексність, синтетичність, оперативність; наявність різних форм подання інформації, публіцистичних жанрів, що робить пресу особливим видом історичних джерел.

Ключові слова: історичне джерело, преса, періодичні видання.

In the article the leading place of periodical editions is examined in a spring base of history of Ukraine. Certainly specific lines: complexity, synthetic, operationability; presence of different forms presentation of information, publicism genres, that does the press the special type of historical sources.

Keywords: historical sources, press, periodical editions.

У джерельній базі з історії України провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети та журнали. Їх специфічними рисами є комплексний і синтетичний характер, а також оперативність подання інформації про певні події. Завдяки газетно-журнальній публіцистиці ми можемо визначити громадянське і політичне «обличчя» видавця, тиражність, періодичність, місце та мову видання, спрямування на певного читача, професіоналізм редакційного колективу. Інформація періодичних видань представлена різними формами: документальною, поточно-хронікальною тощо. Наявність різних публіцистичних жанрів (статті, кореспонденція, нариси, огляди, звіти, хроніка, оголошення, реценції), які оперативно фіксують події, явища і відображають їх, відбиваючи дух часу, робить періодичну пресу особливим видом історичних джерел.

У джерелознавстві періодичні видання поділяються за видавцями (приватні, партійні, державні та ін.), за спрямуванням (демократичні, ліберальні та ін.), за призначенням (наукові, селянські, молодіжні та ін.), за місцем видання (центральні, регіональні, місцеві), за періодичністю (щоденні, щотижневі, тижневики, місячники, кварталники) тощо¹.

Українська преса веде свій початок з друкованих універсалів гетьмана І. Виговського (1657–1659), які розсилалися козацькій старшині, де поряд з офіційною інформацією містилися й поточні відомості. Преса як писемне джерело виникла в Україні порівняно пізно. Якщо в Європі найдавніші газети з'явилися у XVII ст., то в Україні перший часопис

«Gazette de Leopold» (французькою мовою) вийшов друком 1776 р. у Львові². На початку XIX ст. російською мовою видавалися періодичні видання у Харкові («Харьковский еженедельник», «Украинский журнал»), Одесі («Одесский вестник»).

Принципове значення для становлення преси як історичного джерела мала поява 1838 р. в усіх губернських центрах України губернських відомостей, які відтворювали назви відповідної провінції. Відомості були друкованим органом губернських властей і відображали офіційну точку зору на ті чи інші події. Проте вони мали суттєву перевагу над іншими виданнями: їх матеріали не підлягали цензурі (за винятком 1863–1881 рр.), тому там часто публікувалися краєзнавчі матеріали. Друкувалися губернські відомості російською мовою і склалися з офіційної та неофіційної частин. Більшу цінність мала неофіційна частина, де розміщувалися історичні есе, спогади, огляди літератури, бібліографічні покажчики з історії краю тощо.

Із західноукраїнської періодики варто згадати перший україномовний політичний часопис «Зоря Галицька» (1848–1852), який сповідував ідеї українського руху.

У 60-х роках XIX ст., з початком українського культурно-національного відродження, значно зростає кількість газет і журналів у Харкові, Києві, Львові. Започатковуються газети, розраховані на широкі кола читачів: «Киевлянин» (Київ, 1864), «День» (Одеса, 1869) та ін. Особливе місце серед них займає місячник «Основа» (Петербург, 1861–1862), заснований за ініціативою і під безпо-

середнім редакторством П. Куліша, Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Костомарова. Видання об'єднало навколо себе майже всіх відомих діячів тодішньої України. Журнал увійшов в історію української преси як перше значне літературно-наукове та суспільно-політичне періодичне видання. Частина матеріалів друкувалася українською мовою. Завдяки діяльності журналу були закладені майбутні принципи вітчизняної редакційно-видавничої справи (становлення жанрово-стильових засобів, вироблення схеми і типологічних ознак українського «товстого» журналу) тощо³.

Валуївський циркуляр 1863 р. заборонив друкування українською мовою релігійної та навчальної літератури, дозвіл на друк українською мовою могли отримати лише художні твори. Наступним кроком російської влади, який ще більше посилював національне гноблення і русифікацію українського населення став Емський указ 1876 р., який формально діяв до революції 1905–1907 рр. Згідно з ним, заборонялося ввозити з-за кордону будь-які книги українською мовою, видавати українською мовою оригінальні твори і робити переклади з інших мов⁴.

Значним науковим і культурним осередком в Україні став часопис «Киевская Старина», заснований на кошти вітчизняних меценатів В. Симиренка і В.Тарнавського⁵. «Киевская Старина» опікувалася проблемами історії, етнографії, фольклористики. Впродовж чверті століття (1882–1906) журнал вважався одним з кращих у Європі. Він об'єднав навколо себе всі передові українські наукові сили того часу. Його редагували: Ф. Г. Лебединцев (1882–1887), О. С. Лашкевич (1888–1889), Є. О. Ківлицький (1890–1892), В. П. Науменко (1892–1906). Щомісячник виходив російською мовою. Проте в останні роки існування журналу майже третина матеріалів друкувалася українською мовою. Всього було видано 94 томи. Розділи і рубрики часопису відображали тематику і зміст видання: археологія, історія та історичні матеріали, художня література, історія літератури, географія і етнографія, образотворче мистецтво, біографічні матеріали, бібліографія, довідкова література. Особливе місце в журналі займали біографічні нариси про українських діячів науки і культури, публікації різноманітних історичних документів та наукових матеріалів.

Наприкінці XIX ст. українські часописи виникли й поза межами України. Через неможливість вільного друку в Галичині М. Драгоманов разом з однодумцями (А. Лехоцький, С. Подолинський,

Ф. Вовк) заснував у Женеві періодичний збірник «Громада» (1878–1882). Завдяки участі в ньому І. Франка, М. Павлика та інших відомих діячів це видання набуло великої популярності і справляло великий вплив на національно-визвольне та культурне життя в Україні⁶.

У 80-х роках XIX ст. на Західній Україні з'являються народницькі видання. Першою щоденною газетою стала львівська газета «Діло» (1880–1916), яка велику увагу приділяла культурним подіям Галичини та Східної України. Суспільний рух національно-демократичного і радикального спрямування репрезентують видання «Друг» (1878), «Народ» (1890–1895), «Жите і Слово» (1894–1897), у редагуванні яких активну участь брав І. Франко. Будучи письменником радикального народницького напрямку, він відіграв велику роль у розвитку національної свідомості українського народу.

Найзначнішим національним літературно-мистецьким виданням був «Літературно-Науковий Вістник», який почав виходити з 1898 р. у Львові за ініціативою М. Грушевського, з нагоди 100-річного ювілею «Енеїди» І. П. Котляревського. Новий журнал поставив перед собою нелегке завдання – об'єднати на своїх шпальтах «всі живі українські сили у всеукраїнському масштабі, поглибити, поширити та зміцнити ідею будівництва української культурної соборності як передумови соборності державної». У перший, львівський, період видання журналу (1898–1906), який вважається найбільш плідним, його головним редактором був М. Грушевський, а до складу редакції входили І. Франко, О. Борковський, О. Маковей⁷.

З появою в Україні політичних партій та рухів виникає партійна преса. Проте вона мала нелегальний характер адже діяльність політичних партій у Росії тривалий час заборонялася. Першим соціал-демократичним друкованим органом була газета «Вперед», заснована 1897 р. Пізніше вона стала органом Київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу. У цей же час у Києві почала виходити «Рабочая газета» – друкований орган Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)⁸.

З огляду на те, що в царській Росії не було можливості видавати будь-яку українську періодику, тим більше партійну, перші вітчизняні друковані органи виходили за кордоном: 1902–1905 рр. – нелегальні часописи «Гасло» (Чернівці), «Селянин» (Чернівці), «Добра новина» (Львів). Протягом 1905–1909 рр. з'являються легальні партійні видання як на Наддніпрянщині, так і на території Росії –

«Вільна Україна» (Петербург), «Воля» (Харків), «Боротьба» (Київ), «Слово» (Київ). У 1909–1911 рр. у зв'язку з ускладненням суспільно-політичної ситуації, друк нелегальних видань – «Робітник» (Львів), «Наш голос» (Львів), знову переноситься за кордон. Преса Револуційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) початку ХХ ст. ставила перед робітничими і селянськими масами України в основному питання економічні та національні.

Не зважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Україні виникла досить розгалужена мережа преси. Кожне періодичне видання, як правило, мало власні напрям, «обличчя», переконання. У багатьох містах почали виходити масові щоденні газети, значення яких, як історичного джерела, важко переоцінити. Специфіка щоденної газети внесла свої корективи у зміст видання. В традиційних аналітичних матеріалах акценти перемістилися на хронікально-документальні жанри, які поступово відвойовували місце у часописі і згодом стали займати помітне місце на першій сторінці. Редакція газети надавала можливість читачам обмінюватися думками з широкого спектру проблем громадського життя. Набагато більше уваги приділялося постійним рубрикам. Друкуючи аналітичні статті з політичної, економічної, культурно-освітньої, релігійної проблематики, щоденна газета торкалася майже всіх сфер суспільного життя України.

Перші роки ХХ ст. ознаменувалися загальним піднесенням в Україні, збільшувалася кількість українських видань, зростав інтерес до українства та українського письменства. Київ став одним з основних центрів видавничої діяльності. За розвитком національно-свідомої преси, створенням культурно-освітніх громад, товариств української інтелігенції місто посіло чільне місце на теренах Російської імперії.

Револуційні події 1905 р. принесли демократичні реформи і в Україну. Почали з'являтися українські часописи розраховані на широкі народні маси. У листопаді 1905 р. була скасована попередня цензура періодичних, а з квітня 1906-го й неперіодичних видань. Український народ отримує право на свою пресу, вільне друкування книг без попередньої цензури. Зростає потенціал української преси. Вже наприкінці 1906 р. в Україні виходило майже 40 україномовних газет і журналів різного типу, працювало 17 українських видавництв, 13 із яких знаходились у Києві. Спочатку новостворена галузь функціонувала досить успішно, але зго-

дом ціла низка періодичних видань, окремі видавництва припинили свою діяльність⁹.

Кризу українських періодичних видань зумовили як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Насамперед, тут варто говорити про адміністративні репресії проти преси, читачів-передплатників; жорстку конкуренцію з боку російських періодичних видань; незрілість української читацької аудиторії. Досить часто за справу бралися люди, які не мали жодних уявлень про видавничу діяльність. Багато хто мріяв про швидке збагачення, але невміння аналізувати ситуацію на споживчому ринку призводило до того, що друкована продукція залишалася на полицях книгарень¹⁰. Давалися взнаки неспроможність об'єднати талановитих журналістів навколо одного видання, щоб забезпечити його матеріальними та літературними силами, відсутність кваліфікованих кадрів, єдиних норм вживання провпису, брак досвіду в публіцистиці тощо.

Першою українською газетою на Наддніпрянщині стала газета «Хлібороб», заснована наприкінці 1905 р. у місті Лубни Полтавської губернії (видавець і редактор В.Шемет). Газета видавалася «явочним порядком», без офіційного дозволу властей. Редакційному колективу вдалося випустити лише п'ять номерів газети. На її шпальтах порушувалися переважно аграрні питання, давалися відповіді на насущні проблеми сьогодення. Газета мала великий попит серед українського селянства.

З 24 грудня 1905 р. на кошти місцевої громади Полтави почав виходити політичний, економічний і літературний щотижневик «Рідний Край», метою якого було задоволення духовних потреб селянства і широке інформування населення про життя краю. Виходив журнал з ініціативи та під редагуванням українського діяча М. Дмитрієва. Співробітничали з часописом П. Рудченко (Панас Мирний), Г. Коваленко, Олена Пчілка, Д. Дорошенко та ін. Закритий з 16-го номера у Полтаві, він відновив свій друк у Києві (1907–1914). «Рідний Край» за редакцією Олени Пчілки видавав додатком єдиний на Україні щомісячний дитячий журнал «Молода Україна» (Київ, Гадяч, 1906, 1908–1912). Протягом 1915–1916 рр. через заборону україномовних видань виходив російською мовою.

1 січня 1906 р. у Києві за участю С. Єфремова, Ф. Магушевського і Є. Чикаленка було засновано щоденну україномовну газету «Громадська думка». Досить скоро вона набула загальнонаціонального характеру, що й стало причиною її закриття. З вересня 1906 р. газета почала виходити під наз-

вою «Рада» і проіснувала до серпня 1914 р. Слід відзначити, що «Рада», не маючи ніякої партійної приналежності, відстоювала на своїх шпальтах ідею, покладену в основу «Товариства українських поступовців»: повна українізація життя населення Малоросії. Згодом видання перетворилося на координаційний центр українського національно-визвольного руху Наддніпрянщини. Газета висвітлювала життя українських земель і спочатку була орієнтована на широку аудиторію, але пізніше, через брак коштів, переорієнтувалася на українську інтелігенцію. Єдиним її видавцем був Є. Чикаленко¹¹. Редакторами в різні періоди працювали Ф. Матушевський (1906), М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914).

У цей час з'являються й інші видання: літературно-науковий місячник «Нова Громада» (Київ), місячник УСДРП «Вільна Україна» (Петроград), сатирично-гумористичний «Шершень» (Київ), орган групи київських соціал-демократів «Боротьба» (Київ), «Вісті» (Одеса), «Добра Порада» (Катеринослав), «Слобожанщина» (Харків). Засновуються нові видавництва і просвітні товариства – «Просвіти» (у Києві, Катеринославі, Чернігові, Житомирі та в інших містах).

У 1907 р. через небезпеку стати суто галицьким провінційним часописом і втратити свій вплив на українську громадськість взагалі видання «Літературно-Наукового Вістника» було перенесено до Києва. Окрім ідеологічних причин такого рішення (виданню небхідно було підтвердити його всеукраїнський характер, а українському національному рухові – сконцентрувати у Києві власні культурні сили), існували ще й суто матеріальні, фінансові (після введення в Росії високого мита на закордонні українські книжки та часописи їх вигідніше було видавати на російській Україні, що давало змогу значно зменшити їхню передплатну вартість і збільшити тиражність). Отже, у «Літературно-Науковому Вістнику» розпочався другий, київський, період (1907–1914) видання. Журнал мав дві редакції: у Києві та Львові. Спочатку київську та львівську редакції очолював М. Грушевський, але згодом редактором галицької філії став М. Євшан. У 1912 р. М. Грушевський посаду редактора київської редакції передав Л. Старицькій-Черняхівській, а потім її обіймав О. Олесь.

Українські часописи на початку XX ст. виходили і за межами України. З березня 1907 р. у Петербурзі видавалася, за редакцією Д. Донцова, газета «Наша Дума» – орган петербурзького осередку УСДРП, яка після другого номеру була закрита.

Протягом 1912–1917 рр. у Москві друкувався науково-літературний та громадсько-політичний місячник «Украинская жизнь» за редакцією С. Петлюри, С. Єфремова і О. Саліковського. Ідея видавати український журнал російською мовою виникла у членів української секції московського Товариства слов'янської культури. Російськомовний журнал послідовно обстоював інтереси українського руху, права українського народу, подаючи статті з українського національного питання і суспільно-політичного життя на теренах усієї України, літературно-мистецькі огляди, хроніку тощо.

Великий резонанс серед громадськості країни мали публікації літературно-наукового, мистецького, економічного та громадсько-політичного щомісячника «Дзвін» (1913–1914), який був органом Української соціал-демократичної робітничої партії. За короткий час вийшло 19 номерів часопису. Його редакторами були Д. Антонович, В. Левинський. Зі «Дзвоном» співробітничали М. Вороний, Леся Українка, Г. Чупринка, С. Черкасенко, Д. Донцов, Л. Юркевич та ін. Літературно-художній відділ журналу очолював В. Винниченко.

Найкращим з регіональних українських видань вважався український ілюстрований тижневик «Дніпрові хвилі», який виходив у Катеринославі протягом 1910–1914 рр. з ініціативи М. Богуславського, під редагуванням Д. Дорошенка, В. Біднова. Видання висвітлювало в основному національно-культурне життя Катеринославщини, що зробило його найвпливовішим та провідним виданням краю.

Незважаючи на всі перепони й переслідування перед Першою світовою війною в Україні виходило 17 українських часописів українською та російською мовами. Серед них лише одна щоденна газета («Рада»), три літературних місячники («Літературно-Науковий Вістник», «Дзвін», «Українська Хата»), один педагогічний («Світло»), чотири тижневики («Рідний Край», «Маяк», «Світова Зірниця», «Дніпрові хвилі»), журнал для дітей («Молода Україна») та ще спеціальні друковані органи: «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», «Україна», «Рілля»¹². Партійних часописів, з огляду на цензуру, серед них було не дуже багато. У 1914 р., коли почалася Перша світова війна, царський уряд, використавши складну політичну ситуацію в країні, позакривав майже усі українські часописи і видавництва.

Справжній ренесанс української періодики спричинила Українська революція 1917–1920 рр. І це цілком закономірно, адже у період відродження української державності (проголошення і становлен-

ня Української Народної Республіки) різко активізуються процеси творення національної культури. Українська мова отримує статус державної. Підвищений інтерес суспільства до української періодики спричинив з кінця 1917 р. значне збільшення кількості часописів. Як і колись, головним центром видавничого руху на Україні стає Київ, де друкувалася майже половина вітчизняної періодики. Поважними видавничими центрами були Харків («Земля і Воля»), Полтава («Книжний Бюлетень»), Житомир («Громадянин»), Катеринослав («Вістник Товариства «Просвіта»), Чернігів («Народне Слово») та багато інших міст. З'являються нові українські видання, відкриваються нові можливості для їх вільного розвитку. Лише у Києві у той час виходили: тижневик «Будяк» – український журнал сатири й гумору за редакцією С. Паночіна; тижневик «Воля» – видання Центрального комітету Української соціал-демократичної робітничої партії за редакцією Б. Мартоса; «Нова Рада» – щоденна політична, економічна й літературна газета, орган Товариства підмоги літературі, науці й штуці за редакцією А. Ніковського та багато інших.

Поновилося у Києві і видання «Літературно-Наукового Вістника» (1917–1919) – місячника літератури, науки й громадського життя за редакцією М. Грушевського і О. Олеса. Журнал намагався, не зважаючи на всі труднощі війни та зміни влад, тримати високу мистецьку планку.

Український часопис стає щоденною потребою не тільки інтелігента, але й малоосвідчених селянина і робітника. На зміну товстим літературно-науковим журналам і фаховим виданням постають нові політичні часописи, які висвітлюють громадське життя з погляду не тільки національного, а й партійного. Не знаючи цензури, вітчизняна періодика почала вільно висловлювати свої міркування і сподівання, що викликало великий попит на неї. Нова українська преса опікувалася завданнями революції, будівництва нового життя в Україні, привертала увагу читачів злободенними питаннями, її шпальти були переповнені гострими дискусіями, різними думками. Газети та журнали висвітлювали не тільки політичні, громадські справи, але й загальнонаціональні, не забуваючи про місцеві. Українська преса у цей час стає різноманітною щодо напрямів і змісту (партійна і безпартійна, громадська, земська і кооперативна, наукова і релігійна). Серед періодичних видань домінували загальнонаціональні та безпартійні, які зверталися до широкого загалу (селяни, робітники, військові, інтелігенція), друкуючись прийнятною для всіх мовою.

У цей період українську періодику охоче реалізують всі книгарні, деякі установи беруть на себе розповсюдження української преси, вона отримує доступ до кіосків та роздрібною торгівлі на вулицях. У зв'язку зі складними фінансово-матеріальними умовами існування українська преса того часу складалася з тижневиків та двотижневиків. Переважали видання, що виходили накладом українських організацій (громад, просвіт, спілок та ін.), лише невелика частина видавалася на власні кошти видавців чи редакторів.

Загалом жодне видання, що з'являлося друком в Україні, не стояло осторонь національних проблем. Видавнича галузь надавала дійову підтримку українському національному рухові та культурі, що орієнтувалися на національну самобутність. Часописи різного ідейного спрямування організували свою діяльність в ім'я української нації, її духовності, просвіти, суспільного поступу.

Примітки

¹ Джерелознавство історії України: довідник / ред. кол.: М. Я. Варшавчик, Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська та ін. – К., 1998 – С. 120–122.

² Романюк, М. М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. – Львів, 2000 – 110 с.

³ Семчишин, С. Тисяча років української культури. – К.: АТ «Друга ріка»; МП «Фенікс», 1993. – С. 270–271.

⁴ Довідник з історії України (А–Я): посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 96–97, 234–235.

⁵ Житецький Г. П. «Киевская Старина» 40 років тому // За сто літ. – К., 1928. – Кн. III. – С. 125–146.

⁶ Коновець, О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34–35.

⁷ Дорошенко, В. Літературно-Науковий Вістник // Українські бібліологічні вісті. – Авгсбург, 1948 – [№] 1. – С. 6–17.

⁸ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 403–413.

⁹ Грушевський, М. С. На українські теми. Видавнича криза // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. – К., 1992.

¹⁰ Сирій, Ю. Із спогадів про українські видавництва // Українські бібліологічні вісті. – Авгсбург, 1948 – [№] 1. – С. 38–39.

¹¹ Чикаленко, Є. Спогади. 1861–1907. – Львів, 1925–1926. – Ч. I–III.

¹² Єфремов, С. О. Історія українського письменства / худож. оформл. В. М. Штогриня – К.: Феміна, 1995. – С. 567–572.